

In dit gebouw in Rome zetelt de Congregatie voor de Geloofsleer, de voortzetting van de Inquisitie. De congregatie speelt nu een rol bij de bestrijding van seksueel misbruik binnen de katholieke kerk. Links-achter de colonnade die het Sint-Pietersplein omringt.

Alle ketters

An aerial photograph of a city, likely Rome, showing a mix of historic and modern architecture. In the foreground, there are several multi-story buildings with terracotta roofs and light-colored facades. A large, white, curved structure, possibly a bridge or a large archway, is visible in the middle ground. The background shows more buildings and greenery on a hillside. The overall scene is a dense urban environment.

op de brandstapel?

*Regels en werkwijze
van de Romeinse Inquisitie*

**Bij de Inquisitie denk je
onmiddellijk aan marteling,
brandstapels en een oneerlijke
rechtsgang. Volgens Leen Spruit is dit
een clichébeeld. Hij zet de zorgvuldige
methodes van de Vaticaanse of
Romeinse Inquisitie uiteen.**

Leen Spruit is filosoof en theoloog. Hij is als onderzoeker verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen en woont in Napels.

Paus Paulus III richt in 1543 de centrale Romeinse Inquisitie op, de *Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis*, bestaande uit zes kardinalen. Schilderij van Titiaan, Museum di Capodimonte, Napels.

Op 3 juni 1597 boog de Congregatie van het Heilig Officie (beter bekend als de Romeinse Inquisitie) zich over de bekentenis van de tweeëntwintigjarige Robert Brown, een protestantse Schot, afkomstig van de Orkney-eilanden. De kardinalen-inquisiteurs besloten dat deze Brown zijn ketterse geloof formeel moest afzweren. De uitdrukking 'formeel' hield in dat de 'misdaad van ketterij' was bewezen. Tijdens deze vergadering werd tevens besloten dat de uit Friesland afkomstige filosoof Henricus de Veno, oftewel Henk van Veen (ca. 1574-1613) die was aangegeven door Brown en intussen was gearresteerd, in de gevangenis van de Inquisitie moest blijven. We weten niet wat Brown bewoog om Van Veen aan te klagen, maar het zit er dik in dat Browns strafmaat er gunstig door beïnvloed werd. En inderdaad, hij werd al na een maand uit de gevangenis ontslagen met toestemming om de kerkelijke staat te verlaten. In de herfst besloot Van Veen op te biechten dat hij tot zijn achttiende jaar het calvinisme aanhing, maar dat hij omstreeks zijn drieëntwintigste afstand had genomen van dit ketterse geloof. Een

datum die verrassend dicht in de buurt lag bij zijn aankomst in Italië, waar hij waarschijnlijk rondreisde voor verdere studie. Zijn antwoord overtuigde de kardinalen niet. Ze stuurden daarom eerst een Nederlandse priester op hem af en in het voorjaar van 1598 de theoloog en historicus Gerard Vossius (oom van de bekende zeventiende-eeuwse geleerde Gerard Johan) om hem over te halen een volledige betekenis af te leggen. Dit leidde tot het gewenste resultaat, want in juni 1598 kreeg ook Van Veen te horen dat hij zijn ketterij formeel moest afzweren. Hij accepteerde het vonnis en binnen een week was hij op vrije voeten, maar hij mocht Rome niet verlaten. Wel werd hem tot september, wanneer hij naar Friesland terug mag keren, een tegemoetkoming in de kosten voor levensonderhoud verzekerd. Na het herroepen van zijn ketterse geloof keerde Van Veen terug in de schoot van de moederkerk. Hij zal hier niet veel ruchtbaarheid aan hebben gegeven, want eenmaal terug maakte hij carrière aan het bolwerk van het rechtzinnig calvinisme, de universiteit van Franeker.

Rokende brandstapels?

Dit verhaal roept meteen een paar vragen op: de Inquisitie, was dat niet iets met martelen, perscensuur, boekverbrandingen en rokende brandstapels? Martelen was inderdaad tot diep in de achttiende eeuw, niet alleen voor kerkelijke maar ook voor civiele rechtbanken, een volstrekt legaal middel 'om achter de waarheid te komen', zoals dat onomwonden werd gesteld. Ook boekverboden, en in mindere mate boekverbrandingen, waren in de zestiende en zeventiende eeuw aan de orde van de dag, zowel in katholiek als in protestants Europa. De brandstapel blijft natuurlijk het grimmige symbool bij uitstek van de katholieke intolerantie tegenover andersdenkenden, maar eenzelfde lot trof de Spanjaard Michael Servet in het Genève van Calvijn. En het aantal in Duitsland verbrande heksen overtreft dat van de in Italië veroordeelde vrouwen ruimschoots. Het lijkt erop dat het clichébeeld van de Inquisitie als het bolwerk tegen alles wat naar culturele vernieuwing riekt, toe is aan correctie. De Inquisitie bestreed, zoals gezegd, de ketterij. Nu is ketterij net zo oud als het christendom zelf. Vanaf de eerste eeuwen streeden bisschoppen, kerkvaders, en later de paus tegen dualistische bewegingen (manicheïsme, gnostiek) en als extremistisch beschouwde ideeën over de twee naturen van Christus (nestorisme,

monofysitisme). Tijdens de middeleeuwen was er voor het eerst sprake van de Inquisitie als een georganiseerde vorm van ketterijbestrijding. Meestal werden inquisiteurs plaatselijk en tijdelijk ingezet, veelal in opdracht van de bisschop, om een specifieke vorm van ketterij te bestrijden. We kunnen denken aan de ketterjager Bernard Gui die aan het slot van Umberto Eco's *De naam van de roos* zijn opwachting maakt, als lid van de pauselijke delegatie om een oplossing te vinden voor het voortslepende conflict over de armoede tussen de Franciscaanse minderbroeders en de paus. Dit verandert met de opkomst van de Reformatie, die zich eerst in Duitsland en Noord-Europa verspreidt, maar na enkele decennia ook talloze volgelingen in Italië telt. Als alle hoop op een vergelijk met Luther en zijn volgelingen verkeken is, richt paus Paulus III in 1543 de moderne Romeinse Inquisitie op als een permanente organisatie. Deze congregatie (eigenlijk een soort ministerie) van kardinalen en ondersteunende functionarissen was in principe een universele instelling, maar in de praktijk kwam het erop neer dat haar gezag alleen erkend werd in Centraal en Noord-Italië, en enkele buitengebieden zoals Malta en Avignon. Zuid-Italië was in handen van Spanje en die nam haar eigen Inquisitie mee; in andere katholieke landen, zoals Frankrijk, was het bestrijden van ketterij een staatszaak.

Ketterij, wat is dat eigenlijk?

Maar waar hebben we het over als we spreken over ketterij? Vroegmoderne inquisitiehandboeken definiëren ketterij als een bewuste afwijking van de ware leer. Ketterij had dus een doctrinair element en een psychologische component: je moest overtuigd zijn van wat je beweerde en het openlijk uitdragen. Een dronkenlap die in zijn roes twijfels uit over de maagdelijke geboorte van Christus was nog geen ketter. Maar dit gold ook voor iemand die bij zichzelf dacht dat Christus eigenlijk alleen maar een uitzonderlijk mens is. Zolang hij dit denkbeeld niet propageerde, was hij geen ketter, maar beging een zonde die opgebiecht moest worden bij een plaatselijke priester. Bovendien: je kon pas van de ware leer afdwalen als je die ooit gekend had. Joden en moslims vielen dus sowieso af, maar ook geboren protestanten (zoals onze Henk van Veen) vormden een categorie apart, waar niet te hard tegen opgetreden hoefde te worden. Het openlijk aanhangen en propageren van ketterse ideeën

werd als een ernstige misdaad beschouwd, van hetzelfde niveau als majesteitsschennis. Dit rechtvaardigde harde maatregelen, maar de misdaad moest wel eerst bewezen worden. Dit betekende dat een leerstelling, uitspraak of denkbeeld duidelijk inging tegen een bijbelcitaat, een conciliebesluit, een pauselijke bul of artikel uit het canoniek recht. Alleen in deze gevallen was er sprake van *formele* ketterij (*haeresis formalis*). Voor alle andere vormen van heterodoxie (dwaalleer) bestond een fijnmazige casuïstiek: 'fout', 'naar ketterij riekend', 'verkeerd klinkend', 'beledigend voor vrome oren', 'roekeloos', 'schandalig', 'blasfemisch', 'schismatisch', enzovoort. Een 'foute' stelling

'Meestal werden inquisiteurs plaatselijk en tijdelijk ingezet om een specifieke vorm van ketterij te bestrijden'

ging in tegen een niet door de Kerk bepaalde waarheid, bijvoorbeeld: het verrijken van de clerus is tegen de wet van Christus. De Kerk ging ervan uit dat ze wel bezit mocht hebben, maar dat was nergens juridisch vastgelegd. De armoedebeweging bestrijdt de weelde en de rijkdom van Rome en dus eigenlijk een 'gewoonte' waarvoor geen precies bindende regels bestonden. 'Naar ketterij riekend' hield in dat de Bijbel fouten bevatte, want op typografisch niveau kon dit niet natuurlijk worden uitgesloten. 'Verkeerd klinkend' was de uitspraak dat het geloof rechtvaardigde, want hoewel op zich geen ketterij, was dit idee, gezien de historische tijden, wel voor ongewenste uitleg vatbaar. De katholieke kerk vond namelijk dat men niet in de hemel kon komen zonder goede werken (en dus ook niet zonder begeleiding van de Kerk).

Eén getuige, geen getuige

De Inquisitie was gemodelleerd naar de contemporaine civiele rechtbanken. Zij handelde niet *ad instantiam partis*, *sed ex officio*, dat wil zeggen: 'niet op verzoek van een partij, maar krachtens het ambt'. In de praktijk kwam het erop neer dat men tot actie overging na een aanklacht. Het hield wel in dat de bewijslast bij de aanklager lag en dat schuld moest worden aangetoond door een formeel bewijs. Alleen ketterij of een sterke verdenking van ketterij rechtvaardigden arrestatie. De Romeinse Inquisitie introduceerde ook nieuwe elementen in de juridische praktijk, zoals de advocaat, de getuigenis onder ede, het principe van 'één getuige, geen getuige', inzage ►

in de processtukken door de verdachte, een pro-Deoverdediger voor behoeftige arrestanten en detentie als straf (in plaats van lijfstraffen of verminking). Van deze ingebouwde garanties was die van de ongeldigheid van één enkele getuige van cruciaal belang, want het smoorde individuele wraakacties – veelvoorkomend bij aanklachten wegens hekserij – in de kiem. Veel processen liepen met een sisser af, dat wil zeggen zonder vonnis, met vrijspraak of een milde veroordeling. Zware straffen werden natuurlijk wel degelijk opgelegd, bijvoorbeeld aan priesters die probeerden vrouwen te verleiden onder de biecht. Zij belandden

‘Veel processen liepen met een sisser af, dat wil zeggen zonder vonnis, met vrijspraak of een milde veroordeling’

vaak op de pauselijke galeien als roeiers. De situatie veranderde als de verdachte zijn kettersche overtuigingen niet wilde herroepen of al eens eerder om ketterij veroordeeld was. In deze gevallen werd hij overgeleverd aan de ‘seculiere arm’, dat wil zeggen de civiele rechtbank, wat in de meeste gevallen neerkwam op een doodvonnis. Als het vooronderzoek dat rechtvaardigde, werd van het proces een dossier aangelegd. Helaas zijn de inquisitiedossiers op een enkele uitzondering na verloren gegaan, en niet omdat de Kerk ze heeft verduisterd of vernietigd, zoals menig Dan Brown-adept denkt. In 1810, tijdens zijn conflict met paus Pius VII, beval Napoleon dat de Vaticaanse archieven moesten worden vervoerd naar Parijs. Men begon met het transport van de archieven van de Inquisitie en de Index voor verboden boeken. Tijdens de heenreis verdwenen twee wagens in een snel stromende rivier in de buurt van Parma. Onmiddellijk na de val van Napoleon begon de pauselijke commissaris die de collecties had begeleid, aan de organisatie van het transport naar Rome, maar zijn beperkte budget leidde uiteindelijk tot een selectie, met als gevolg dat bijna de hele sectie met processtukken als oud papier werd verkocht of direct in de papiermolen verdween. Het gerucht ging zelfs dat de vis in de Parijse Hallen werd verkocht in de documenten van het Heilig Officie. Alleen een enkel dossier, waaronder dat van Galilei, overleefde deze slachting.

Om processen te reconstrueren zijn we nu aangewezen op de notulen van de inquisitievergaderingen. Die zijn vaak zo summier – ze verwij-

zen voortdurend naar de dossiers – dat het niet altijd duidelijk is waarvan de arrestant precies werd verdacht. De Romeinse Inquisitie was, in ieder geval in Italië, een geoliede machine, die beschikte over een centrale commissie in Rome, die twee à vier keer per week vergaderde. Ook beschikte ze over tientallen inquisiteurs in de belangrijkste Italiaanse steden (met een hoge concentratie in het Noorden, waar het gevaar van infiltratie van verdachte boeken en ideeën natuurlijk het grootst was). Over belangrijke plaatselijke processen werd de centrale vestiging in Rome ingelicht, die elke woensdag een selectie van *hot items* maakte, die op donderdag aan de paus werden voorgesteld. De Inquisitie was – en dat is opmerkelijk – de enige congregatie waarvan de paus vanaf het begin de prefect (voorzitter) was; als belangrijkste organisatie binnen de katholieke kerk werd ze de *suprema* genoemd. Dat bleef zo tot aan het begin van de twintigste eeuw, toen de congregatie voor de Index van verboden boeken bij de Inquisitie werd gevoegd. Pas in 1965 werd de Inquisitie door paus Paulus VI grondig gereorganiseerd. Ze staat nu niet langer onder direct gezag van de paus en heet nu Congregatie van Geloofsleer. Dat klinkt een stuk minder beladen, maar de controle op de rechte leer gaat onverminderd door.

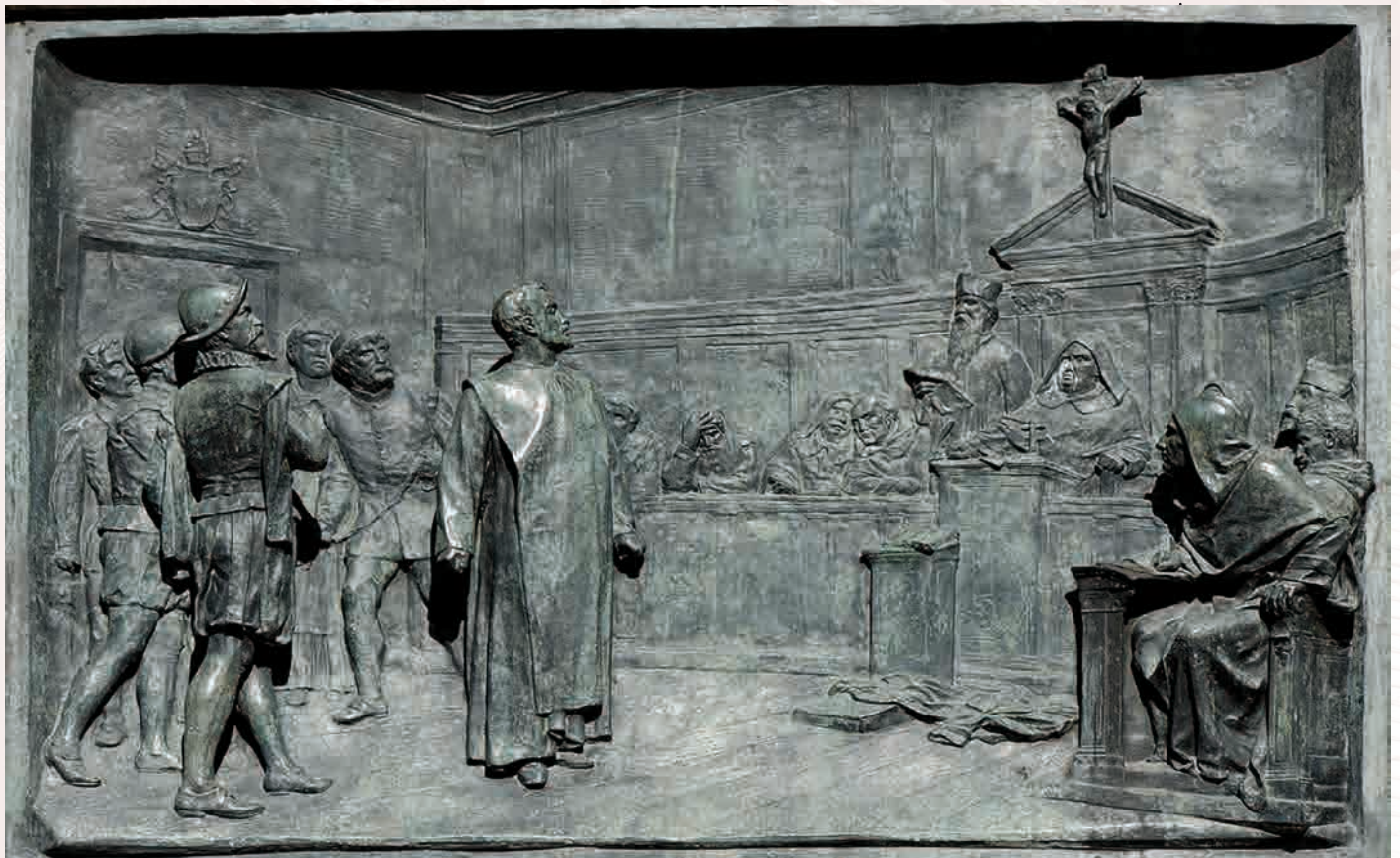
Historisch onderzoek

Tot voor kort was het historisch onderzoek naar de activiteit van de Inquisitie gericht op individuele gevallen, zoals het proces tegen Giordano Bruno en Galileo Galilei. Juist deze processen zijn al sinds de Verlichting kenmerkend voor de strijd tussen de katholieke kerk en de moderne wetenschap. Omdat in historische studies over het algemeen de nuance niet werd gezocht, was dit niet gunstig voor de kerk van Rome, die vooral in het negentiende-eeuwse Italië verantwoordelijk werd geacht voor culturele neergang en fnuiken van de wetenschappelijke vooruitgang. De kerk heeft overigens het nodige bijgedragen aan het ontstaan van die beeldvorming. Systematisch onderzoek dat tot een correctie van het bestaande cliché had kunnen leiden, was tot voor kort niet mogelijk. Onderzoekers kregen alleen bij hoge uitzondering toestemming voor inzage van de stukken. Pas sinds 1998, toen het archief van de Inquisitie eindelijk werd opengesteld, werd grootschalig onderzoek mogelijk en hebben we beter inzicht gekregen in de procedures en criteria van de

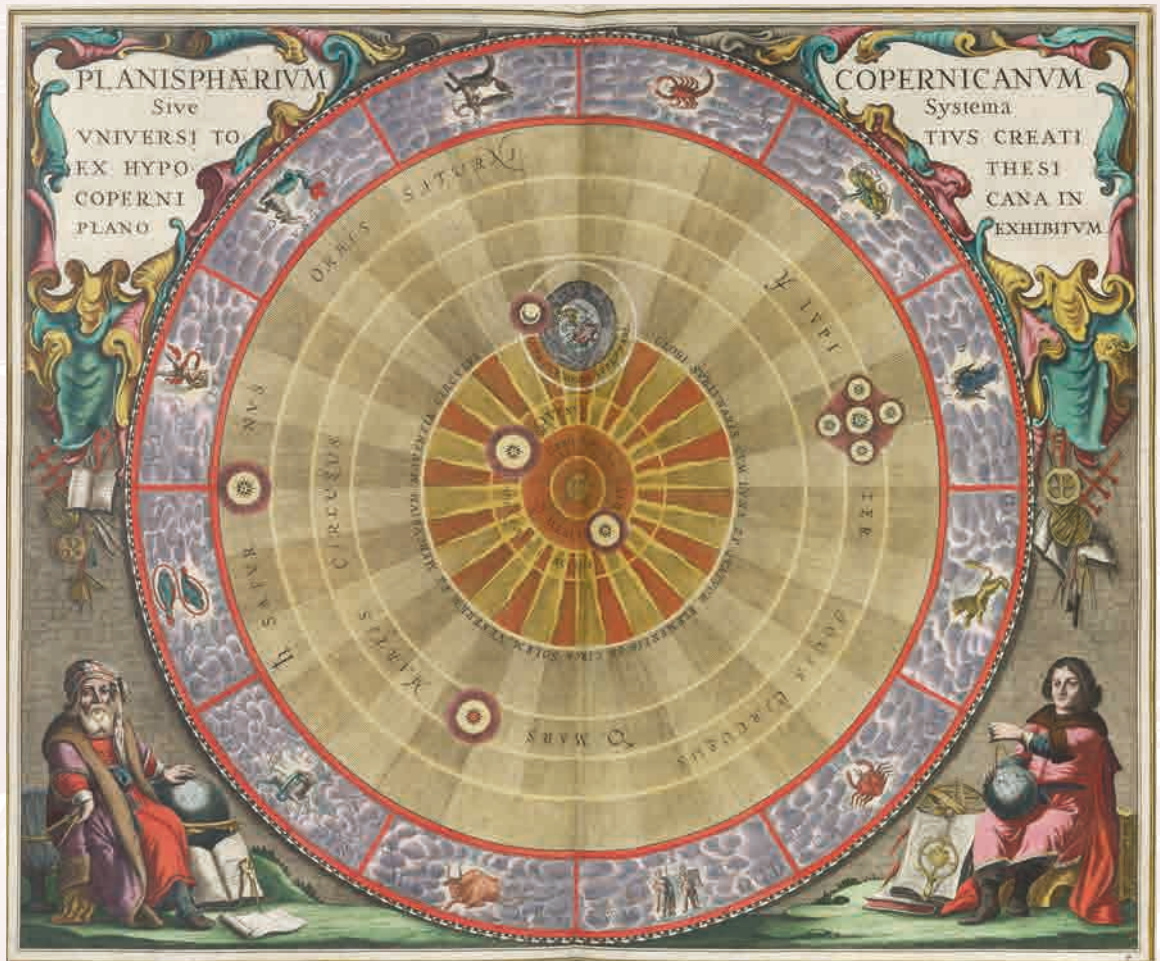
katholieke censuur. In tegenstelling tot wat vaak klakkeloos wordt aangenomen, had de kerkelijke vervolging van wetenschappers en filosofen vaak weinig tot niets te maken met hun wetenschappelijke ideeën of overtuigingen. Velen kregen een proces aan hun broek of hun werk werd op de Index geplaatst vanwege het simpele feit dat ze protestants waren of omdat ze zich bezighielden met verdachte zaken als astrologie en magie. Ook kwam het vaak voor dat boeken of ideeën als verdacht werden beschouwd als ze tegen de filosofie van Aristoteles en zijn volgelingen ingingen. De katholieke theologie was namelijk zeer nauw verweven met de filosofie van Aristoteles, vooral vanaf de dertiende eeuw, dankzij Thomas van Aquino, en vormde een geheel met de scholastieke theologie. Met Aristoteles toonde men aan dat een groot deel van het katholieke geloof (onder andere het bestaan van God en een aantal van zijn eigenschappen) een redelijke basis had. Hieraan morrelen betekende het hele bouwwerk, inclusief de geopenbaarde waarheden, in gevaar brengen. Maar er is nog meer. Wetenschappelijke werken met een sterk technische inslag, die vaak in het Latijn waren geschreven, werden niet als gevaarlijk beschouwd; wel de popularisering ervan. Copernicus' 'Over de omlopen

van de hemellichamen' verscheen in 1543, maar het boek werd pas veroordeeld toen er na meer dan zeventig jaar een gepopulariseerd werkje in het Italiaans verscheen dat het nieuwe wereldbeeld in toegankelijk bewoordingen uiteenzette. In 1616 besloot Rome dat het heliocentrisme, het nieuwe wereldbeeld, alleen als hypothese mocht worden gepresenteerd, zolang er geen empirische bewijzen waren dat de aarde om de zon draaide (en die kwamen er pas na enkele decennia). Copernicus werd met nog wat auteurs op de Index van verboden boeken geplaatst, en de Index verbood ook (de toekomstige publicatie van) elk werk waarin het heliocentrisme openlijk werd verdedigd. Dit verklaart ook waarom Galilei met zijn in het Italiaans gepubliceerde 'Dialogo over de twee belangrijkste wereldsystemen, het ptolemeïsche en copernicaanse' in 1633 in de problemen kwam. De woordvoerder van het nieuwe wereldbeeld komt veel overtuigender over dan zijn tegenstander. Het feit dat deze laatste ook nog eens de naam *Simplicio* droeg (wat verdacht veel leek op het Italiaans voor 'onnozele hals'), tastte zijn gezag en geloofwaardigheid verder aan. Dit schoot de paus in het verkeerde keelgat, want hier was geen sprake meer van een evenwichtige afweging van twee gezichtspunten. Galilei ►

Het proces van Giordano Bruno bij de Romeinse Inquisitie. Brons reliëf van Ettore Ferrari, Campo de' Fiori, Rome.

Op deze kaart van de Nederlandse kaartenmaker Andreas Cellarius is het zonnestelsel volgens de ideeën van Copernicus afgebeeld. In de hemelatlas staan verschillende wereldstelsels, zowel het heliocentrische van Copernicus als het oude Ptolemaïsche wereldbeeld. Andreas Cellarius, hemelatlas *Harmonia Macrocosmica*, 1661.

werd uiteindelijk gedwongen zijn denkbeelden te herroepen. Ook Newton was een overtuigd aanhanger van Copernicus, maar zijn Latijnse turf 'De wiskundige beginselen van de natuurfilosofie' (1687) bleef buiten schot. Wie zou zich ooit door al die mathematische formules heen worstelen, zal men in Rome hebben gedacht.

Onduidelijke criteria

De criteria voor veroordeling waren niet eeuwigdurend. De algemene veroordeling van het heliocentrisme verdween in 1758 van de Index, maar niet de werken waarin het

verdedigd werd. In 1820 kreeg de Romeinse kanunnik Giuseppe Settele na veel geharrewar toestemming om een astronomisch handboek te laten verschijnen waarin het heliocentrisme als een wetenschappelijke waarheid werd gepresenteerd. Toch heeft het nog tot 1992 geduurd totdat Galilei werd gerehabiliteerd. Dat wil echter niet zeggen dat de kerk op alle veroordelingen en executies terugkomt. Voor Giordano Bruno, die in 1600 op de brandstapel belandde, zit een rehabilitatie er niet in; dat heeft de Heilige Stoel met zoveel woorden duidelijk gemaakt op zijn vierhonderdste sterfdag in 2000. Niet vanwege zijn enthousiaste verdediging van het copernicanisme, zoals vaak ten onrechte gedacht wordt, want die speelde in het proces nauwelijks een rol. Zijn onverbloemde ontkenning van de incarnatie en de Drie-eenheid, en zijn nietsontziende satirische kritiek van kerkelijke praktijken zijn uitdrukkingen van een moderne, seculiere mentaliteit die de kerk nog steeds ziet als volstrekt onverenigbaar met haar eigen boodschap. ■

Dit artikel is in iets andere vorm verschenen in de bijlage 'Letter & Geest' van Trouw op 16 februari 2013.

Literatuur

- Ugo Baldini en Leen Spruit, *Catholic Church and Modern Science. Documents from the Roman Archives of the Holy Office and the Index*, vol. I: The Sixteenth Century, 4 vols. (3380 pp.), Rome: Libreria Editrice Vaticana, 2009.
- Christopher F. Black, *The Italian Inquisition*, New Haven: Yale University Press, 2009.
- Peter Godman, *Het Geheim van de Inquisitie. Uit de verborgen archieven van het Vaticaan*, Utrecht: Tirion, 2003.
- Thomas F. Mayer, *The Roman Inquisition. A Papal Bureaucracy and Its Laws in the Age of Galileo*, Philadelphia: Pennsylvania Press, 2013.